
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ ПРАВОЗАХИСНИЙ ЦЕНТР «ЛА СТРАДА-УКРАЇНА»
КРИМІНОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ

К.Б. Левченко, М.В. Євсюкова

**«ЗЕЛЕНІ КІМНАТИ»:
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Київ 2012

ББК 67.308

3-48

Загальна редакція:

О.М. Бандурка, доктор юридичних наук, професор

К.Б. Левченко, доктор юридичних наук, професор

Упорядник: Н.П. Бочкор

Рецензенти:

В.В. Ковальська, доктор юридичних наук, ХНУВС

В.І. Московець, канд. соціологічних наук, ХНУВС

Рекомендовано до друку Методичною Радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 3 від 29 березня 2012 р.

Надруковано за фінансової підтримки Фондації Юні-Кредіт

3-48

«Зелені кімнати»: нормативно-правове забезпечення функціонування / К.Б. Левченко, М.В. Євсюкова ; за заг. ред. О.М. Бандурки та К.Б. Левченко. – К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. – 24 с.

ISBN 978-966-2157-77-2

Видання містить аналіз української нормативно-правової бази щодо можливості використання «зелених кімнат» під час допиту дитини-свідка/потерпілої від сексуального насильства. У книзі представлено міжнародні стандарти допиту дітей-свідків/потерпілих від сексуального насильства, а також аналіз національного законодавства, в тому числі з можливостями, які дає новий Кримінально-процесуальний кодекс України.

Видання буде цікавим для фахівців правоохоронних органів, які працюють з дітьми, соціальних працівників, юристів, а також громадських організацій, які представляють інтереси дітей-свідків/потерпілих від сексуального насильства чи експлуатації.

ББК 67.308

ISBN 978-966-2157-77-2

- © Левченко К.Б., Євсюкова М.В., 2012
- © Харківський університет внутрішніх справ, 2012
- © Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна», 2012
- © Кримінологічна асоціація України, 2012

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Глава 1. Міжнародні стандарти щодо захисту дітей свідків та жертв злочинів	5
Глава 2. Національне законодавство щодо забезпечення користування «зеленими кімнатами» для допиту дітей – жертв та/або свідків злочинів	11
Список використаних джерел	23

Вступ

Законодавство, на яке спирається діяльність «зелених кімнат», є багатограним та комплексним. Воно не обмежується лише Кримінальним, Кримінально-процесуальним, Кримінально-виконавчим кодексами, чи Кодексом України про адміністративні правопорушення, в яких визначаються особливі підходи, норми, процедури, які застосовуються щодо дітей (неповнолітніх) порівняно з дорослими. До нього належать також закони України «Про охорону дитинства», «Про органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року» та інші.

Невід'ємною частиною нормативно-правового забезпечення розвитку та функціонування «зелених кімнат» є також підзаконні акти – розпорядчі документи Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, спільні накази інструкції міністерств та відомств тощо.

Національне законодавство має базуватися і на нормах міжнародного права. Стаття 9 Конституції України прямо вказує, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Тому, розглядаючи нормативно-правову основу забезпечення діяльності «зелених кімнат», важливо звернути увагу на міжнародні стандарти, що існують у цій сфері та слугують основою для розвитку національних законодавств.

Глава 1. Міжнародні стандарти щодо захисту дітей – жертв та/або свідків злочинів

Україна є однією з держав – співзасновниць Організації Об'єднаних Націй і виступає активною учасницею діяльності усієї системи органів ООН.

Україна ратифікувала усі основні міжнародно-правові документи ООН в галузі прав людини, в тому числі і Конвенцію ООН про права дитини та Перший і Другий факультативні протоколи до неї.

Стаття 39 Конвенції ООН про права дитини встановлює, що «держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини».

Факультативний протокол щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії, у статті 8 встановлює, що держави – учасниці цього Протоколу мають вживати відповідних заходів для захисту прав та інтересів дітей-жертв торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії на всіх етапах кримінального судочинства.

СТАТТЯ 8 ФАКУЛЬТАТИВНОГО ПРОТОКОЛУ ЩОДО ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ, ДИТЯЧОЇ ПРОСТИТУЦІЇ ТА ДИТЯЧОЇ ПОРНОГРАФІЇ

1. Держави-учасниці вживають відповідних заходів для захисту прав та інтересів дітей-жертв практики, забороненої цим Протоколом, на всіх етапах кримінального судочинства, зокрема шляхом:

- a) визнання уразливості дітей-жертв і адаптації процедур для визнання їхніх особливих потреб, у тому числі їх особливих потреб в якості свідків;
- b) інформування дітей-жертв про їхні права, роль та утримання, терміни і хід судочинства та про рішення щодо їхніх справ;
- c) забезпечення того, щоб думки, потреби і проблеми дітей-жертв подавались і розглядались у ході судочинства відповідно до процесуальних норм національного законодавства у тих випадках, коли зачіпаються їхні особисті інтереси;
- d) надання дітям-жертвам послуг щодо надання відповідної підтримки на всіх етапах судочинства;

е) захисту у відповідних випадках особистого життя і особи дітей-жертв та вжиття заходів, згідно з національним законодавством, з метою уникнення небажаного розповсюдження інформації, яка могла б призвести до встановлення особи дітей-жертв;

ф) забезпечення у відповідних випадках захисту дітей-жертв, а також їхніх сімей та свідків, які виступають від їхнього імені, від залякування та застосування заходів помсти;

г) недопущення надмірних затримок із винесенням рішень щодо справ та виконанням розпоряджень і постанов щодо надання компенсації дітям-жертвам.

2. Держави-учасниці забезпечують, щоб сумніви щодо справжнього віку жертви не перешкоджали початку кримінального розслідування, в тому числі розслідування з метою встановлення віку жертви.

3. Держави-учасниці забезпечують, щоб у системі кримінального судочинства при поводженні з дітьми, які є жертвами злочинів, передбачених цим Протоколом, першочергова увага приділялась дотриманню найкращих інтересів дитини.

4. Держави-учасниці вживають заходів для забезпечення належної підготовки, зокрема юридичної і психологічної, осіб, які працюють з дітьми-жертвами злочинних діянь, заборонених відповідно до цього Протоколу.

5. Держави-учасниці у відповідних випадках вживають заходів щодо забезпечення безпеки і недоторканності тих осіб та/або організацій, які займаються превентивною діяльністю та/або захистом і реабілітацією жертв таких злочинів.

6. Ніщо в цій статті не тлумачиться як таке, що завдає шкоди або суперечить правам звинувачуваного на справедливе і неупереджене судочинство.

Зазначені норми знайшли свій розвиток у кількох документах так званого «м'якого» права, тобто документах, що носять рекомендаційний характер. Серед основних, слід відзначити Керівні принципи ООН з питань правосуддя у справах, пов'язаних із участю дітей – жертв та свідків злочинів та Інструкцію Генерального секретаря ООН «Підхід ООН до правосуддя для дітей».

Керівні принципи ООН з питань правосуддя у справах, пов'язаних із участю дітей – жертв та свідків злочинів затверджені Резолюцією 2005/20 Економічної і соціальної ради ООН у 2005 р. У них викладені оптимальні практики, засновані на узгодженні сучасних знань і відповідних міжнародних та регіональних норм, стандартів і принципів. Серед основних принципів – повага до гідності дитини, відмова від дискримінації, забезпечення найкращих інтересів дитини, захист, гармонійний розвиток, право на участь. У даному документі достатньо конкретно вказано, яким чином має здійснюватись правосуддя, щоб повторно не травмувати психіку дітей, які вже були скривджені, яким

чином має бути забезпечено безпеку дітей – жертв та/або свідків злочинів, вимоги до професіоналізму спеціалістів, які працюють із такими дітьми тощо.

Керівні принципи містять Розділ XI, що стосується права на захист у важких ситуаціях під час процесу відправлення правосуддя. Саме в цьому розділі йдеться про оптимальний процес та умови опитування дітей – жертв та/або свідків злочинів.

**РОЗДІЛ XI «ПРАВА НА ЗАХИСТ У ВАЖКИХ СИТУАЦІЯХ
ПІД ЧАС ПРОЦЕСУ ВІДПРАВЛЕННЯ ПРАВОСУДДЯ»
КЕРІВНИХ ПРИНЦИПІВ ООН ЩО СТОСУЮТЬСЯ ПРАВОСУДДЯ
З ПИТАНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ УЧАСТЮ ДІТЕЙ – ЖЕРТВ
ТА СВІДКІВ ЗЛОЧИНІВ**

29. Фахівцям слід вживати заходів щодо запобігання виникненню важких ситуацій в процесі розшуку, розслідування і переслідування для забезпечення дотримання найкращих інтересів дітей – жертв та свідків злочинів і поваги до їх гідності.

30. Фахівцям слід проявляти щире ставлення до дітей – жертв та свідків злочинів з метою:

a) надання підтримки дітям – жертвам та свідкам, включаючи супровід дитини протягом її участі в процесі відправлення правосуддя, коли це відповідає якнайкращому забезпеченню інтересів дитини;

b) забезпечення визначеності щодо процесу, в тому числі шляхом формування у дітей – жертв та свідків злочинів чіткого уявлення про те, що їх очікує в ході процесу, прагнучи забезпечити максимальний ступінь визначеності. Участь дитини у слуханнях та судовому розгляді слід планувати завчасно і докладати всіх зусиль для забезпечення безперервної підтримки зв'язків між дітьми і фахівцями, з якими вони контактують протягом усього процесу;

c) забезпечення якнайшвидших практично можливих строків судового розгляду, за винятком випадків, коли продовження таких строків відповідає найкращим інтересам дитини. Слід також прискорювати процес розслідування злочинів, з якими пов'язані діти – жертви і свідки, і забезпечити наявність процедур, законів і судових правил, що передбачають прискорений розгляд справ, з якими пов'язані діти – жертви і свідки;

d) застосування процедур, що є дружніми до дітей, у тому числі шляхом забезпечення наявності кімнат для проведення опитувань, призначених спеціально для дітей, створення в тій же місцевості міждисциплінарних служб для дітей-жертв, пристосування судових приміщень до інтересів дітей-свідків, встановлення перерв у процесі дачі дитиною показань, встановлення строків слухань в такий час дня, який відповідає віку та ступеню зрілості дитини, а також створення належної системи повідомлень, що забезпечує виклик дитини в суд тільки в разі необхідності, і прийняття інших заходів, що полегшують процес дачі дитиною показань.

31. Фахівцям слід також застосовувати заходи з метою:

а) обмеження числа опитувань: повинні застосовуватися спеціальні процедури отримання показань від дітей – свідків та жертв з метою скорочення числа опитувань, заяв і заслуховувань, а також, особливо, таких контактів з процесом відправлення правосуддя, які не є необхідними, зокрема шляхом запису відеоматеріалів;

б) забезпечення захисту дітей – жертв та свідків, якщо це сумісно з правовою системою і належним дотриманням прав захисту, від перехресного допиту, що проводиться за участю підозрюваного: у разі необхідності, опитування дітей – жертв та свідків та їх допит у суді повинні проводитися за відсутності підозрюваного/обвинуваченого, і повинні бути передбачені окремі зали очікування в суді і приміщення для допиту;

с) забезпечення проведення допитів дітей – жертв та свідків з урахуванням інтересів дитини, а також створення можливості для здійснення нагляду з боку суддів, полегшення процесу дачі показань свідків і зниження ймовірності залякування, наприклад, шляхом використання допоміжних засобів для дачі показань або призначення експертів-психологів.

Для України, окрім універсальних стандартів ООН, також актуальними є і регіональні стандарти, зокрема документи Ради Європи.

Одним з документів, в якому найбільш докладно визначаються вимоги до допиту дитини – свідка чи жертви злочинних посягань, є *Конвенція Ради Європи № 201 про захист дітей від сексуальної експлуатації та зловживань сексуального характеру*, яка була підписана Україною ще у 2007 р., і у 2011 р. внесена на ратифікацію до Верховної Ради України.

Конвенція № 201 передбачає окремий розділ «Розслідування, кримінальне переслідування та процесуальне право». В ст. 35 Конвенції «Опитування дитини» вказується, що кожна держава має вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення:

а) проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;

б) проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні;

с) проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей;

д) проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно;

е) якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;

ф) можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.

Вимагається вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення можливості запису на відеоплівку опитування жертви або, де це доцільно, свідка дитини та прийняття таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами її внутрішнього законодавства.

Як і на рівні ООН, на рівні Ради Європи існують документи й рекомендаційного характеру, що стосуються запровадження правосуддя, що є дружнім до дитини. Найбільш повним документом є Керівні принципи щодо судочинства, дружнього дитині, що прийняті Комітетом Міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 р.

Ці Керівні принципи розраховані на застосування у всіх випадках, коли діти у в будь-якій якості опиняються в контактi з усіма компетентними органами і службами, що беруть участь у здійсненні кримінального, цивільного чи адміністративного права.

У Керівних принципах дається визначення, що являє собою правосуддя, дружнє до дитини.

ВИТЯГ З КЕРІВНИХ ПРИНЦИПІВ КОМІТЕТУ МІНІСТРІВ РАДИ ЄВРОПИ ЩОДО СУДОЧИНСТВА, ДРУЖНЬОГО ДИТИНІ

«Судочинство дружнє дитині» – це судова система, що гарантує дотримання прав дитини та їхню ефективну реалізацію на найвищому рівні, з урахуванням нижчезазначених принципів і рівня зрілості дитини і розуміння дитиною обставин справи. Зокрема, це – доступна система правосуддя, що відповідає віковій дитини, швидко працює, є дбайливою, адаптованою і спрямованою на задоволення потреб і реалізацію прав дитини, що поважає права дитини, у т.ч. права на встановлений законом порядок, участь у судовому провадженні і його розуміння, повагу до особистого і сімейного життя, право на недоторканність і гідність.

Серед основних принципів, на яких базується даний документ – часть, найкращий інтерес дитини, повага до гідності, захист від дискримінації, верховенство закону. І хоча даний документ більше сфокусовано на встановлення стандартів поведіння із дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, Керівні принципи містять певні положення щодо дітей у контактi із законом і стандарти поведіння із дітьми – жертвами та свідками злочинів. Так, зокрема, Розділ 6 «Свідчення / заяви дітей» містить положення, що вказують, що опитування дітей з метою отримання інформації та доказів по справі має бути проведено спеціально навченим фахівцем. Таке опитування дітей має проходити у сприятливих умовах, враховуючи вік, зрілість та рівень розуміння обставин дитиною, а також будь-які складнощі у спілкуванні (п. 64).

ВИТЯГ З КЕРІВНИХ ПРИНЦИПІВ КОМІТЕТУ МІНІСТРІВ РАДИ ЄВРОПИ ЩОДО СУДОЧИНСТВА, ДРУЖНЬОГО ДИТИНИ

Розділ 6

65. Слід сприяти використанню аудіовізуальних заяв дітей-жертв або дітей-свідків злочину, при цьому не порушуючи прав інших сторін оспоровати такі заяви.

66. Якщо необхідно здійснити більше одного інтерв'ю, бажано, щоб його проводила одна і та сама особа у цілях забезпечення послідовного підходу у якнайкращих інтересах дитини.

67. Кількість інтерв'ю повинна бути наскільки можливо обмеженою і їхня тривалість повинна бути адаптованою до віку і тривалості концентрації уваги дитини.

68. Слід уникати, наскільки це можливо, прямих контактів, конфронтації та взаємодії між дитиною-жертвою або дитиною-свідком злочину і підозрюваним, якщо дитина не запитуватиме про зворотне.

69. Діти повинні мати можливість надавати свідчення у кримінальних справах не в присутності підозрюваного.

70. Менш суворі правила надання свідчень, такі як відсутність вимоги про складання присяги або вчинення інших подібних заяв та інших дружніх дитині процесуальних заходів, не повинні зменшувати цінність показів або свідчень дитини.

71. Протокол інтерв'ю, проведеного з урахуванням етапу розвитку дитини, повинен бути створений і виконаний таким чином, щоб підкріплювати дійсність свідчень дитини. При цьому в інтерв'ю слід уникати навідних запитань задля сприяння достовірності свідчень.

72. У цілях якнайкращого забезпечення інтересів дитини і її здоров'я, суддя може дозволити дитині не давати показання.

73. Заяви і свідчення дітей не можуть вважатися недійсними або ненадійними лише через вік дитини.

74. Необхідно вивчити можливості відбирання показів дітей-жертв і дітей-свідків у спеціальних приміщеннях, обладнаних для дітей, і у спеціальних сприятливіх для дітей умовах

Розглядаючи міжнародні стандарти щодо захисту прав дітей – жертв та/або свідків злочинів, необхідно звернути увагу на той факт, що ці стандарти є частиною ювенальної юстиції, яка включає в себе також стандарти щодо дотримання прав дітей, які порушили закон.

Україна, як сумлінний член і Організації Об'єднаних Націй, і Ради Європи, має не тільки прагнути до застосування вищеперелічених стандартів, а й впроваджувати їх у життя. Створення «зелених кімнат» та забезпечення їх діяльності відповідними ресурсами (фінансовими, людськими) є безпосереднім впровадженням міжнародних стандартів щодо захисту дітей.

Глава 2. Національне законодавство щодо забезпечення користування «зеленими кімнатами» для допиту дітей – жертв та/або свідків злочинів

Дружні до дітей «зелені кімнати» створені з метою проведення опитування (допитів) дітей, які є учасниками в кримінальних справах, в яких вони фігурують як потерпілі чи свідки, в умовах, що мінімізують повторну травматизацію психіки дитини.

Успішність допиту дитини визначається місцем розташування та облаштування приміщення, в якому він буде проведений; попереднім психологічним вивченням дитини, завдяки якому можна підготувати її до співпраці з правоохоронцями, а також компетентності осіб, що проводять допит.

«Зелені кімнати» є новим явищем для України. Уперше такий термін з'явився в офіційних документах тільки у 2008 р. Так, у 2008 р. Департаментом кримінальної міліції у справах дітей були видані Методичні рекомендації щодо організації та функціонування «зеленої кімнати» для дітей, які потребують соціально-психологічного захисту. Відповідно до цих методичних рекомендацій, у «зелених кімнатах» має проводитися профілактична робота з дітьми віком від 5 до 18 років таких категорій: бездоглядні і безпритульні; проживають у неблагополучних сім'ях; систематично залишають сім'ї та навчально-виховні заклади; займаються бродяжництвом і жебрацтвом; стали жертвами насильства або самі вчинили насильство в сім'ї; перебувають на обліку в органах внутрішніх справ; вчинили адміністративні правопорушення; вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; звільнені від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру; вчинили злочин; звільнені з місць позбавлення волі; повернулись із спеціальних закладів соціальної реабілітації; схильні до вжиття алкогольних напоїв, наркотичних та психотропних засобів. На жаль, до цього переліку категорій дітей не потрапили діти – жертви та свідки злочинів, особливо сексуального насильства та експлуатації. Методичні рекомендації щодо облаштування таких кімнат були також далекі від міжнародних стандартів і обмежувались лише вимогами щодо кольору стін, шпалер, підлоги, килимового покриття, меблів (повинні бути зеленого кольору), відповідної температури та свіжого повітря, якості

звукоізоляції, належного освітлення, наявності підсвічування, кімнатних квітів, іграшок та художньої літератури, відповідного звукового оформлення, наявності м'яких крісел. Також вони містили рекомендацію щодо необхідності організації двох приміщень, відокремлених склом позавізуального спостереження та встановлення відеоапаратури. Ці методичні рекомендації не мали затвердження на рівні наказу чи розпорядження МВС.

З метою ефективного використання «зелених кімнат», що створюються на сьогодні в Україні, для допиту дітей – жертв та/або свідків злочинів, необхідно проаналізувати законодавство України на предмет його готовності до впровадження цих міжнародних стандартів на практиці.

Кримінально-процесуальне законодавство

На сьогодні аналіз чинного кримінально-процесуального законодавства України вказує на те, що законодавець, орієнтуючись на міжнародно-правові норми, забезпечує безпрецедентний захист та розширення прав осіб, що вчинили злочин, тоді як потерпілі від злочинів, зокрема діти – жертви злочинів, залишаються без належної державної допомоги та уваги.

На жаль, у чинному Кримінально-процесуальному кодексі, прийнятому ще в 1960 р., не враховується уразливість дітей-жертв, тобто потерпілих та свідків злочинів, і не адаптовано процедури для визнання їхніх особливих потреб на відміну від особливостей, що передбачені для неповнолітнього свідка або обвинуваченого, чи особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності. Навіть найбільш поширена слідча дія на досудовому слідстві – допит неповнолітнього потерпілого, виходячи з аналізу ст. 171 КПК України, може проводитися за аналогією з допитом дорослої особи.

Згідно із чинним КПК України допит дитини як на стадії досудового слідства (ст. 168 КПК), так і на стадії судового розгляду справи (ст. 307, 308 КПК), у ході якого всі учасники процесу, а також суд та прокурор мають можливість ставити питання свідкові чи потерпілому.

Згідно з чинним КПК України особою, що проводить допит дитини на стадії досудового слідства, виступає слідчий, а на стадії судового розгляду справи – суд. Це не виключає права слідчого або суду доручити особам, які долучаються до проведення допиту, поставити перед свідком чи потерпілим низку запитань.

Відповідно до ч. 1 ст. 168 та ст. 307 ст. КПК України, при допиті свідка у віці до 14 років, а на розсуд слідчого чи суду – й у віці від 14 до 16 років, викликається педагог, а при необхідності – лікар, батьки чи інші законні представники неповнолітнього.

При аналізі цього положення виникає запитання. Дитиною вважається особа до 18 років, чому ж тоді законодавець встановлює обов'язкову участь педагога при допиті дитини до 14 років, а на розсуд слідчого – до 16 років. Фактично, діти у віці від 16 до 18 років позбавляються законом права на присутність педагога або лікаря, батьків чи інших законних представників під час допиту як свідків.

Педагог виступає в даному випадку як спеціаліст. Слід підкреслити, що законодавство України не виключає можливість залучення до участі в допиті неповнолітнього свідка разом з педагогом, лікарем та іншими передбаченими КПК України особами, спеціаліста – фахівця в галузі загальної психології та дитячої психології, проте і не вимагає участі такої особи при допиті дитини.

На практиці, до допиту в переважній більшості випадків запрошують будь-якого педагога із найближчої школи, хоча потрібно запрошувати педагога, психолога чи дефектолога – фахівця з дитячої психології, який має практичний досвід роботи з дітьми певної категорії (інвалід, розумово відстала, нормальна, обдарована дитина) та віку – дошкільного, молодшого, середнього чи старшого шкільного.

Разом з тим, доречно вказати на ст. 21 «Психологічна служба в системі освіти» *Закону України «Про освіту»*, згідно з якою психологічне забезпечення навчально-виховного процесу в навчальних закладах здійснюють практичні психологи. За своїм статусом практичні психологи належать до педагогічних працівників. Це означає, що на сьогодні слідчий та суддя можуть залучати саме шкільного психолога до допиту під час досудового або судового слідства, а не будь-якого педагога, не порушуючи закон, оскільки шкільні психологи за своїм статусом прирівнюються до педагогічних працівників. Проте такий стан справ необхідно розглядати як тимчасовий, доки не буде прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс України, в якому чітко має бути закріплено обов'язкова участь психолога на всіх етапах судочинства за участі дитини.

ПРОЕКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

від 12.01.2012 р.

Стаття 226. Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи

1. Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.
 2. Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а в цілому – понад дві години на день.
 3. Особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давати правдиві показання, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.
 4. До початку допиту особам, зазначеним у частині першій цієї статті, роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання, [11].
-

ПРОЕКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

від 12.01.2012 р.

Стаття 227. Участь педагога, психолога, лікаря або законного представника у слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи

1. При проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.
 2. До початку слідчої (розшукової) дії педагогу, психологу, лікарю або законному представнику роз'яснюється їхнє право за дозволом ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі, [11].
-

Відповідно до чинного законодавства, на початку допиту педагогу, лікарю, батькам або іншим законним представникам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження і з дозволу суду ставити свідкові або потерпілому запитання. Слідчий або суд вправі відвести поставлене запитання. Але запитання, поставлені дитині педагогом або лікарем, і їх зауваження обов'язково заносяться до протоколу допиту або протоколу судового засідання (ч. 2 ст. 168, ст. 307 КПК України).

Перед допитом слідчий може порадитися з педагогом, лікарем, законним представником з приводу тактики ведення допиту, форму-

вання і послідовності постановки запитань неповнолітньому та того, які питання доцільно ставити їм самим.

При допиті дитини – жертви та/або свідка злочину слід врахувати, що, як правило, вона легше, ніж дорослий, піддається навіюванню, схильна до фантазування і швидше втомлюється, стає неуважною. Через те допит дитини, особливо малолітньої, не повинен бути тривалим, необхідні перерви в допиті.

Показання при допиті неповнолітнього свідка чи потерпілого слід записувати в протоколі простими і зрозумілими йому реченнями, з урахуванням особливостей його мови (української, російської, «суржик») та мовлення (може говорити нечітко, невиразно, якщо соромно – то дуже тихо). Доцільно застосувати відеозапис.

Опитування (допит) неповнолітнього може проводитися в принципі стосовно будь-яких злочинів. При цьому вважається, що дитина здатна правильно розуміти хід подій й свідомо свідчити в кримінальному процесі з певного віку. У деяких країнах він чітко визначений в законі (як правило це 5 років), в інших здатність давати свідчення малолітніх (до 12 років) визначає експерт. Це положення особливо важливе стосовно дітей з особливими потребами – інвалідів, дітей з певними особливостями розвитку, наприклад, аутистів.

Особа, якій доручено проводити опитування чи допит дитини (дізнавач, слідчий, психолог «зеленої кімнати»), повинна *вивчити матеріали кримінальної справи, щоб розробити орієнтовний план опитування*, визначити коло питань, на які потрібно отримати відповіді дитини та закріпити їх документально (у формі протоколу й відеозапису).

Окрім правильно проведеного дитини – жертви та/або свідка злочину, важливим є фіксація цього допиту не тільки в протоколі, але й на відео- та аудіоносіях, з метою подальшого використання таких записів як під час досудового слідства, так і в суді.

На сьогодні законодавство України дозволяє таку відео- та аудіофіксацію слідчих дій. В тому числі і допиту дитини – жертви та/або свідка злочину.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 85-1. Застосування звукозапису при провадженні досудового слідства

Звукозапис може застосовуватися при допиті підозрюваного, обвинуваченого, свідка і потерпілого, очній ставці, пред'явленні для впізнання, відтворенні обстановки і обставин події та при проведенні інших слідчих дій під час досудового розслідування.

При проведенні слідчих дій із застосуванням звукозапису про це повідомляються всі учасники слідчої дії до її початку. Фонограма повинна містити відомості, зазначені у частині 1 статті 85 цього Кодексу, та відбивати весь хід слідчої дії. Повторення спеціально для звукозапису будь-якої частини слідчої дії в ході її проведення не дозволяється.

Перед закінченням слідчої дії звукозапис повністю відтворюється учасникам цієї дії. Висловлені ними зауваження і доповнення до звукозапису заносяться на фонограму. Протокол слідчої дії, проведеної з застосуванням звукозапису, складається з додержанням правил цього Кодексу. В протоколі повинно бути також зазначено про застосування звукозапису і повідомлення про це учасників слідчої дії, про технічні засоби та умови звукозапису, про відтворення звукозапису учасникам слідчої дії та їх заяви з приводу застосування звукозапису. В разі відтворення звукозапису показань при проведенні іншої слідчої дії про це зазначається у протоколі відповідної слідчої дії. При проведенні очної ставки відтворення звукозапису попередніх показань учасників очної ставки допускається лише після дачі ними показань на очній ставці та занесення їх до протоколу.

При пред'явленні учасникам процесу матеріалів справи у зв'язку з закінченням досудового розслідування звукозапис відтворюється обвинуваченому і його захиснику, а в разі клопотання – і іншим учасникам процесу. Фонограма в опечатаному вигляді зберігається при справі.

Стаття 85-2. Застосування кінозйомки, відеозапису при проведенні слідчої дії

Кінозйомка, відеозапис можуть застосовуватися при проведенні огляду, обшуку, відтворенні обстановки і обставин події та при проведенні інших слідчих дій.

Учасники слідчої дії повідомляються про застосування кінозйомки, відеозапису до початку цієї дії. Після зйомки, запису та виготовлення кінострічки, відеострічки вони демонструються всім учасникам слідчої дії, про що складається окремий протокол.

Процесуальне оформлення застосування кінозйомки, відеозапису і демонстрування кінострічки, відеострічки при проведенні іншої слідчої дії, пред'явленні матеріалів справи в зв'язку з закінченням досудового розслідування, а також під час судового розгляду провадиться відповідно до правил, передбачених статтею 85-1 цього Кодексу, [7].

На сьогодні така відео- або звукофіксація не є обов'язковою. Новий Кримінально-процесуальний кодекс містить пропозицію щодо вдосконалення цього положення, особливо в аспекті фіксації допиту дітей. Це значно наблизить законодавство України до міжнародних стандартів щодо захисту прав дітей – жертв та/або свідків злочинів.

ПРОЕКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

від 12.01.12

Стаття 232. Проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування

1. Допит осіб, впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування можуть бути проведені у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у випадках:

- 1) неможливості безпосередньої участі певних осіб в досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин;
- 2) необхідності забезпечення безпеки осіб;
- 3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого;
- 4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування;
- 5) наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми.

2. Рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування приймається слідчим, прокурором, а у разі здійснення у режимі відеоконференції допиту згідно з статтею 225 цього Кодексу, – слідчим суддею, з власної ініціативи або за клопотанням сторони чи інших учасників кримінального провадження. У випадку, якщо сторона чи потерпілий заперечує проти здійснення дистанційного досудового розслідування, слідчий, прокурор, слідчий суддя може прийняти рішення про його здійснення лише мотивованою постановою (ухвалою), обґрунтувавши в ній прийняте рішення. Рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування, в якому дистанційно буде знаходитися підозрюваний, не може бути прийняте, якщо він проти цього заперечує.

3. Використання у дистанційному досудовому розслідуванні технічних засобів і технологій повинно забезпечувати належну якість зображення і звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам слідчої (розшукової) дії повинна бути забезпечена можливість задавати запитання і отримувати відповіді в особи, яка бере участь у слідчій (розшуковій) дії дистанційно, реалізувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, передбачені цим Кодексом.

4. Допит особи у дистанційному досудовому провадженні здійснюється згідно з правилами, передбаченими статтями 225–227 цього Кодексу.

Впізнання осіб чи речей у дистанційному досудовому провадженні здійснюється згідно з правилами, передбаченими статтями 228, 229 цього Кодексу.

5. Якщо особа, що буде брати участь у досудовому розслідуванні дистанційно згідно з рішеннями слідчого чи прокурора, знаходиться у приміщенні, розташованому на території, яка перебуває під юрисдикцією органу досудового розслідування або на території міста, в якому він розташований, службова особа цього органу досудового розслідуван-

ня зобов'язана вручити такій особі пам'ятку про її процесуальні права, перевірити її документи, що посвідчують особу, та перебувати поряд з нею до закінчення слідчої (розшукової) дії.

6. Якщо особа, що буде брати участь у досудовому розслідуванні дистанційно згідно з рішеннями слідчого чи прокурора, знаходиться у приміщенні, розташованому поза територією, яка перебуває під юрисдикцією органу досудового розслідування або поза територією міста, в якому він розташований, слідчий, прокурор своєю постановою доручає в межах компетенції органу внутрішніх справ, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за дотриманням податкового законодавства, на території юрисдикції якого перебуває така особа, здійснити дії, передбачені частиною п'ятою цієї статті. Службова особа органу, що отримав доручення, за погодженням зі слідчим, прокурором, що надав доручення, зобов'язана в найкоротший строк організувати виконання зазначеного доручення.

7. Проведення дистанційного досудового розслідування за рішенням слідчого судді здійснюється згідно з положеннями цієї статті та частинами четвертою, п'ятою статті 336 цього Кодексу.

8. Якщо особа, яка буде брати участь у досудовому розслідуванні дистанційно, утримується в установі попереднього ув'язнення або установі виконання покарань, дії, передбачені частиною п'ятою цієї статті, здійснюються службовою особою такої установи.

9. Хід і результати слідчої (розшукової) дії, проведеної у режимі відеоконференції, фіксуються за допомогою технічних засобів відеозапису.

10. Особа, якій забезпечується захист, може бути допитана в режимі відеоконференції з такими змінами зовнішності і голосу, за яких її неможливо було б упізнати.

11. Слідчий, прокурор з метою забезпечення оперативності кримінального провадження має право провести у режимі відео- або телефонної конференції опитування особи, яка через знаходження у віддаленому від місця проведення досудового розслідування місці, хворобу, зайнятість або з інших причин не може без зайвих труднощів вчасно прибути до слідчого, прокурора.

За результатами опитування, проведеного у режимі відео- або телефонної конференції, слідчий, прокурор складає рапорт, у якому зазначає дату та час опитування, дані про особу опитуваного, ідентифікаційні ознаки засобу зв'язку, що використовувалися опитуваним, а також обставини, які були ним повідомлені. За необхідності опитування фіксується за допомогою технічних засобів аудіо- чи відеозапису.

Слідчий, прокурор зобов'язаний вжити заходів з метою встановлення особи опитуваного у режимі відео- або телефонної конференції та зазначити в рапорті, яким чином була підтверджена особа опитуваного.

У разі необхідності отримання показань від опитаних осіб слідчий, прокурор проводить їх допит, [11].

Також необхідно звернути увагу на особливості допиту дитини під час судового слідства. За загальним правилом потерпілий або свідок допитуються у залі судового засідання у присутності підсудного. У виняткових випадках, коли цього вимагають інтереси справи або безпека свідка, допит дитини за ухвалою суду може бути проведений у відсутності підсудного. Після повернення підсудного до залу суд зобов'язаний ознайомити його з показаннями свідка чи потерпілого і надати йому можливість ставити питання свідкові чи потерпілому, а також дати пояснення з приводу їх показань. По закінченні допиту неповнолітній свідок видаляється із залу суду, крім випадків, коли суд з власної ініціативи або на клопотання прокурора чи інших учасників судового розгляду визнає присутність цього свідка в залі суду необхідною.

Інші вимоги до допиту дитини, закладені міжнародними стандартами прав дитини, кримінально-процесуальним законодавством України прямо не передбачені. Не вирішеними залишаються ще низка процесуальних питань допиту дитини, зокрема, вимога щодо підписання особою, яка допитується, протоколу допиту свідка чи потерпілого, вимога щодо оголошення їй змісту протоколу допиту, участі неповнолітнього потерпілого при проведенні слідчого експерименту з відтворення подій, очній ставці та ін.

Крім того, міжнародні стандарти прав дитини поширюють вимоги щодо особливостей допиту та проведення інших слідчих дій на всіх осіб до досягнення 18 років, тоді як за кримінально-процесуальним законодавством України виписані тільки особливості допиту неповнолітньої особи, яка не досягла 16 років.

Національне законодавство щодо впровадження ювенальної юстиції

Як уже вказувалось у попередньому розділі, питання забезпечення прав дітей – жертв та/або свідків злочинів є частиною ювенальної юстиції. Тому доречним буде зробити загальний огляд законодавства в цьому аспекті.

У березні 2009 р. Верховна Рада України прийняла *Закон України «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року»*, який спрямований на забезпечення оптимального функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини та з урахуванням цілей розвитку,

проголошених Декларацією тисячоліття ООН, і стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей».

Ним передбачається вивчення можливості «створення системи ювенальної юстиції в рамках проведення реформи судової системи з метою поліпшення національного законодавства у сфері захисту прав дітей, удосконалення превентивної та профілактичної роботи з метою запобігання вчиненню дітьми злочинів та інших правопорушень, створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх правопорушників», [1].

Цей Закон серед інших формулює і важливе завдання діяльності для державних органів, таке як «удосконалення системи соціальної роботи з сім'ями, що мають дітей і опинилися в складних життєвих обставинах», приділяючи дуже серйозну увагу сім'ї та сімейним формам виховання дітей.

На виконання цього Закону щорічно Кабінетом Міністрів України приймається План дій. У 2011 р. він був затверджений 13 квітня Розпорядженням № 330-р. Зокрема, для забезпечення соціального патронажу дітей, які перебувають у місцях позбавлення волі, планується розширення можливостей та переліку послуг закладів для дітей, які потребують особливих умов виховання. Крім того саме у 2011 р. планувалося вдосконалити державну статистичну звітність щодо злочинів та правопорушень, які скоєні дітьми або щодо них.

24 травня 2011 р. Президент видав *Указ № 597/2011 «Про концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні»*. Указом передбачено, що Кабінет Міністрів України розробляє та затверджує у тримісячний строк план заходів щодо реалізації зазначеної Концепції, [12].

Мета Концепції полягає в побудові в Україні повноцінної системи юстиції щодо дітей, спроможної забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою.

Серед визначених концепцією напрямів – забезпечення ефективного правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку; сприяння розвитку відновного правосуддя; створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації; забезпечення під час здійснення дізнання, досудового слідства та правосуд-

дя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, додержання їх прав з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку; забезпечення доступу неповнолітніх до безоплатної правової допомоги; підготовки працівників органів внутрішніх справ, суддів, прокурорів, адвокатів, працівників органів опіки і піклування з питань здійснення дізнання, досудового слідства та правосуддя щодо неповнолітніх; запровадження спеціалізації суддів з розгляду судових справ щодо неповнолітніх; розроблення корекційних, освітньо-інформаційних та психолого-педагогічних програм; розроблення і впровадження в систему реабілітації заходів виховного, профілактичного, культурного та духовного характеру; сприяння створенню служби пробації для неповнолітніх, однією з функцій якої має бути збір, узагальнення та надання суду інформації соціально-психологічного характеру про особу неповнолітнього правопорушника, а також забезпечення здійснення належного патронажу щодо неповнолітніх, які перебувають у спеціальних виховних установах або звільнені з них, сприяння їх соціальній адаптації та реінтеграції, зокрема, шляхом забезпечення таких неповнолітніх соціальним житлом, надання допомоги у працевлаштуванні, отриманні освіти тощо.

Концепція будується навколо принципу підвищення ролі сім'ї та громадськості в процесі виховання дітей шляхом надання правової, консультативної й іншої інформаційної допомоги дітям, їх батькам та особам, які виконують обов'язки щодо виховання дітей. Центральна роль та відповідальність родини за виховання дітей червоною ниткою проходить через весь текст Концепції.

Водночас, потрібно зазначити, що в цій Концепції недостатньо уваги приділяється питанням захисту прав дітей, які перебувають у контакті із законом, тобто які є або потерпілими від злочинів, або свідками злочинів.

План заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1039-р від 12 жовтня 2011 р. Ним передбачаються заходи по вдосконаленню нормативно-правового забезпечення, організаційного та методичного, а також кадрового забезпечення, [10].

Так, Планом передбачається, зокрема, підготувати та подати в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо: (п.1) удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства, зокрема, в частині здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх з урахуванням їх вікових,

соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку, а також застосування програм відновного правосуддя (заплановано на 2012 р.).

Серед заходів організаційного, методичного та інформаційного забезпечення варто назвати: забезпечення надання на постійній основі соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, що відбувають покарання у спеціальних виховних установах або перебувають у закладах соціальної реабілітації органів освіти чи звільнені з них, а також їх сім'ям; започаткування на базі закладів соціальної реабілітації органів освіти експерименту із створення центрів соціальної реабілітації неповнолітніх, що вчинили правопорушення (2012 р.); проведення серед неповнолітніх інформаційно-просвітницької роботи, спрямованої на формування свідомого та поважливого ставлення до соціально позитивного способу життя; забезпечення підготовки та розповсюдження інформаційних матеріалів щодо ведення неповнолітніми здорового способу життя.

Важливими є також заплановані заходи вдосконалення кадрового забезпечення. Так, уже на 2012 р. заплановано (п. 16) передбачити в навчальних планах та програмах підготовки фахівців за відповідними напрямками і спеціалізацією курси з питань роботи з неповнолітніми, що вчинили правопорушення, а також з профілактики правопорушень серед неповнолітніх (Національна академія педагогічних наук (за згодою), МВС, ДПтС, МОНмолодьспорт). Забезпечувати (п. 17) на постійній основі підготовку та підвищення кваліфікації працівників органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, працівників органів внутрішніх справ, суддів, адвокатів, які працюють з неповнолітніми, що вчинили правопорушення, та прокурорів, які проводять правозахисну діяльність у сфері захисту прав дітей (постійно).

Підсумовуючи можна констатувати, що законодавство України дозволяє запроваджувати «зелені кімнати» для допиту дітей-потерпілих та жертв злочинів, однак ще потребує чималого вдосконалення з метою отримання якнайкращих результатів.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>
2. Закону України «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>
3. Керівні принципи ООН з питань правосуддя у справах, пов'язаних із участю дітей-жертв та свідків злочинів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.4020.0>
4. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього дитині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/trafficking/projects/tres/Guidelines_cChild_Friendly_Justice_Ukr.pdf
5. Конвенція Ради Європи № 201 про захист дітей від сексуальної експлуатації та зловживань сексуального характеру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_927
6. Конвенція ООН про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021
7. Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>
8. Методичні рекомендації щодо організації та функціонування «Зеленої кімнати» для дітей, які потребують соціально-психологічного захисту
9. Підсумковий документ Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН “Світ, сприятливий для дітей” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unicef.org/sowc06/pdfs/pub_build_wffc_en.pdf
10. План заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/37313>
11. Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 12.01.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=42312
12. Указ Президента України № 597/2011 Про концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>
13. Факультативний протокол щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_b09

Наукове видання

Левченко Катерина Борисівна
Євсюкова Маріанна Вадимівна

**«Зелені кімнати»:
нормативно-правове
забезпечення функціонування**

Методичні рекомендації

Загальна редакція:

О.М. Бандурка, доктор юридичних наук, професор
К. Б. Левченко, доктор юридичних наук, професор

Літературна редакція:

М.М. Ілляш

Упорядник:

Н.П. Бочкор

Обкладинка:

В. Кирильчук

Комп'ютерна верстка:

Н. Тілікіна

Підписано до друку 23.01.2012 р. Формат 60x84/16. Папір офс.
Гарнітура Helios. Ум. друк. арк. 1,4. Фіз. друк. арк. 1,5.
Тираж 1000 пр. Зам. № 18/6

Надруковано у друкарні ТОВ «Агентство «Україна»
01034, м. Київ, вул. Гончарова, 55, оф. 60
(Свідоцтво про реєстрацію серії ДК № 265 від 30.11.2000 р.)